

Wat is postseculiere cinema?

In 2011 gingen de films *The Tree of Life* van Terrence Malick en *Melancholia* van Lars von Trier in première. *The Tree of Life* is een familiedrama over de familie O'Brien, verrassend verteld tegen de achtergrond van een *Big History*: het ontstaan van het universum, de aarde en het leven. *Melancholia* is een drama over de laatste dagen van de net getrouwde Justine en haar zus Claire, alvorens de aarde door een solitaire planeet Melancholia vernietigd zal worden. De film toont hoe de zussen omgaan met het besef van hun sterfelijkheid.

The Tree of Life verwijst veelvuldig naar religieuze teksten van onder andere Søren Kierkegaard, Augustinus van Hippo en *De Bijbel*, met de nadruk op *Het Boek van Job*. Aan het eind van de film wordt ook, weliswaar op een andere manier dan in *Melancholia*, het einde van de aarde getoond. Dit einde komt niet door de inslag van een planeet maar door de hittedood ofwel entropie. Wanneer de aarde tot een 'wasteland' is geworden volgt er een sequentie van transcendente verzoening. Alle personages uit *The Tree of Life* treffen elkaar op een strand in een liefdevolle hereniging. Malick toont hier na het einde van de biologische evolutie de Christelijke eindtijd. Daarmee wijst de film naar de mogelijkheid tot transcendentie.

Lars von Trier zijn film ademt een 'Nietzscheaans Atheïsme'. In *Melancholia* is de enige weg berusting, 'Amor Fati', in de laatste ogenblikken alvorens de planeet Melancholia zal inslaan en een einde aan hun leven en dat van de mensheid op aarde zal maken. Von Trier toont geen transcendente verzoening, alhoewel hij net voor de inslag van de planeet wel de immanente troost toont die de personages elkaar geven. In dit atheïstisch perspectief is de mensheid, in evolutionaire schaal gemeten, een nanoseconde op aarde geweest tussen een uitgestrekt niets en niets. *Melancholia* bevestigt de werkelijkheid als een louter immanent.

Hoe tegengesteld aan elkaar, de ene film verwijst naar transcendentie en de ander naar immanentie, toch is er een gelijkaardige noemer aan te wijzen waardoor de films meer op elkaar lijken dan in eerste instantie naar voren komt. Op deze overeenkomst tussen de twee films wijzen John Caruana en Mark Cauchi in de inleiding *What is Postsecular cinema? An Introduction* in het boek *Immanent Frame: Postsecular Cinema between Malick and Von Trier* (2018).¹ Zoals de titel van de publicatie al aangeeft, classificeren zij de films van Malick en Von Trier als 'postseculier': 'They powerfully exemplify what in recent philosophy and critical theory has come to be called the 'postsecular' condition.'²

In deze paper zal ik in deel 1 ingaan op de onderzoeksvraag: wat is 'postseculariteit'? Daarin zal het begrip 'postseculariteit' gearticuleerd worden vanuit de omvangrijke studie *A Secular Age* (2007) van de Canadese filosoof Charles Taylor, en zijdelings vanuit het artikel *Notes on Post-Secular Society* van Jurgen Habermas. Vervolgens zal in deel 2 vanuit dit begrip 'postseculariteit' gekeken worden naar de kennisdomeinen: filmstudies en filmkritiek. Daarin zal naar voren gebracht worden dat de filmstudies en de filmkritiek deze filosofische

---

¹ Dit essay volgt de argumentatie uit de inleiding van dit boek.

² P.1, Caruana, John & Cauchi, Marc. *What is Postsecular Cinema? An Introduction*. 2018, Suny Press.

categorie nog niet hebben geïncorporeerd in hun discourse. Dit met het gevolg dat 'postseculiere films' veelal vanuit een verouderd begrippenapparaat, de klassieke dichotomie tussen 'atheïsme' en 'religiositeit', verkeerd geïnterpreteerd worden. Ter illustratie van dit punt zal naar de kritische receptie van *The Tree of Life* en *Melancholia* verwezen worden. Tot slot zal er kort ingegaan worden op een 'postseculiere filmanalyse' van de twee genoemde films: *The Tree of Life* en *Melancholia*: welke 'postseculiere thema's' verschijnen vanuit deze conceptuele lens?

Deel 1: wat is postseculariteit?

'Postseculariteit' is een begrip gemunt door Charles Taylor in zijn studie *A Secular Age*. In dit werk vertrekt hij vanuit de onderzoeksvraag: '*why was it virtually impossible not to believe in God in, say 1500, in our Western society, while in 2000 many of us find this not only easy, but even inescapable?*'³ In zijn analyse vertrekt hij vanuit de opvatting dat mens-zijn zich altijd binnen een 'framework' afspeelt dat de impliciete horizon vormt waarin onze geloofsopvattingen, ideeën, praktijken en theorieën vormkrijgen en tot begrip komen.

Nu is het 'framework' in 1500 anders dan in 2000. Zo stelt Taylor dat er in 1500 een 'trancendent-frame' was dat het haast onmogelijk maakte om niet te geloven, daar is het anno 2000 juist andersom. De mens leeft nu binnen het 'immanent-frame' dat juist de condities voor het geloven minder vanzelfsprekend maakt. In *A Secular Age* vertelt Taylor een narratief waarin het 'trancendente-frame' in een 'immanent-frame' overgaat met als gevolg dat de 'conditions of believe' radicaal transformeren.

In deze analyse van een verschuivend 'framework' gedurende 500 jaar zet Taylor zich af tegen wat hij 'substraction-stories' noemt.⁴ Dit is een narratief dat opkomt in de 19^e eeuw binnen het vakgebied: de sociologie. Vertegenwoordigers van de 'substraction-stories' zijn sociologen als Max Weber en Auguste Comte. In hun geschiedopvatting leefde de mensheid voor de moderniteit in een staat van onvolwassenheid – het leven in een betoverde wereld. Na de ontwikkeling van de wetenschappelijke kenmethode klimt de mensheid op naar een staat van volwassenheid – een onttoverde wereld. Dit was enerzijds een verlies, maar dit moest aldus Weber, met manhaftigheid gedragen worden; de desacralisering was nu eenmaal een feit.

Taylor zijn analyse verschilt op twee manieren van de 'substraction-storyies': allereerst toont hij in zijn analyse in *A Secular Age* minutieus hoe de totstandkoming van het 'immanent frame' voortkomt uit het 'trancendente-frame'; met andere woorden: het Christendom brengt juist het 'immanent-frame' voort. Dit in contrast met de opvatting van Comte en Weber waarin het 'wetenschappelijk positivisme' de enige aandrijver is van de totstandkoming van het 'immanent-frame'. Ten tweede stelt Taylor, in tegenstelling tot de 'substraction-stories' dat het 'immanent-frame' een constructie is. Voor de 19^e-eeuwse sociologen is het wegstrippen van de betoverde wereld een voor eens en altijd, naar de analogie van kind naar

---

³ P.25, Taylor, Charles. *A Secular Age*. 2007, Harvard University Press.

⁴ P.22, Taylor, Charles. *A Secular Age*. 2007, Harvard University Press.

volwassenwording, afrekenen met de illusies waar de mensheid in verstrikt is geraakt. Voor Taylor is het 'immanent-frame' niet de menselijke conditie pur sang. Het is met nadruk een 'framework' waar net als bij het 'trancendente-framework' kritische vragen bij gesteld kunnen worden.

Het is binnen deze context van het 'immanent-frame', en de daarbij toenemende 'seculariteit', dat Taylor het begrip 'postseculariteit' munt. Volgens hem leeft de Europese mens in toenemende mate in een 'post-seculiere tijd'.⁵ Taylor wijst erop dit niet een herstel is van geloof en een toename van religieuze praktijken inhoudt - iets dat juist de afgelopen eeuwen binnen het 'immanent-frame' is afgenomen.⁶ Wel bedoelt hij: '*a time in which the hegemony of the mainstream master narrative of secularization will be more and more challenged.*'⁷ Met dit 'master narrative of secularization' verwijst Taylor naar de 'subtraction-stories'. Dit 'master narrative' dat sinds de verlichting in de Europese cultuur naar voren trad, en in de 19^e -eeuwse sociologie op de voorgrond kwam, zal onder druk komen te staan. Daarmee zal binnen het 'immanent-frame' tevens weer ruimte voor geloof en transcendentie ontstaan.

Het is de Duitse filosoof Jürgen Habermas die in zijn artikel *Notes on Post-Secular Society* ingaat op de term 'postseculariteit'. Zijn stelling is dat in een tijd waarin de moderniteit lijkt te falen er weer een vreedevolle dialoog tussen de sfeer van religie en de rede moet plaatsvinden.⁸ Voor hem is er net als bij Taylor ook geen weg terug. Eerder is het 'secularism all the way down'.⁹

Waar de verlichtingsdenkers, de 19^e-eeuwse sociologen, en daarna de 'new atheists' als Richard Dawkins een triomfantelijk atheïsme proclameerde als de waarachtigste 'menselijke conditie', daar openen Taylor en Habermas met de term 'postseculariteit' de ruimte voor een reflectief atheïsme dat zich bewust is dat het een geconstrueerd 'framework' is in plaats van de enige juiste blik op de werkelijkheid. In navolging van het postmodernistische wantrouwen jegens grote verhalen, zoals uiteengezet door Jean-Francois Lyotard in *La condition postmoderne (1979)* wordt 'seculariteit' nu ook als een metaverhaal opgevat. Met dat besef komt er een eind aan de rigide onderscheidingen tussen geloof en ongeloof, religie en atheïsme, eigen aan 'seculariteit'. In het 'postseculiere-frame' wordt er naar nieuwe wegen gezocht. Taylor munt in het laatste deel 'conditions of believe' van *A Secular Age* de termen 'open' en 'close-world-structures'.¹⁰ 'Closed-world-structures' zijn volgens hem perspectieven als het positivisme, sciëntisme, naturalisme en het denken van Dawkins. 'Open-world-structures' openen binnen het 'immanent-frame' ruimte voor transcendentie. In navolging van William James schrijft Taylor over een 'Jamesian open

---

⁵ P. 534, Taylor, Charles. *A Secular Age*. 2007, Harvard University Press.

⁶ Weliswaar met de kanttekening: dat in de 20e eeuw er in Amerika juist een sterke toename van religiositeit plaats heeft gevonden.

⁷ " 534, Taylor, Charles. *A Secular Age*. 2007, Harvard University Press.

⁸ Habermas, Jürgen. *Notes on Post-Secular Society*. 2010, New Perspectives Quarterly.

⁹ Caruana, John & Cauchi, Marc. *What is Postsecular Cinema? An Introduction*. 2018, Suny Press.

¹⁰ P. 551, Taylor, Charles. *A Secular Age*. 2007, Harvard University Press.

space'.¹¹ Hij schrijft dat binnen deze 'open space': 'the wind is pulling you, now to belief, now to unbelief'; absolute zekerheid bestaat daar niet.¹² 'Postseculariteit' lijkt zich af te spelen in deze 'open space', een ruimte waar geen absoluut geloof in de rede of een absoluut geloof in God zijn plek kan vinden. Het is leven met onzekerheid, maar door de 'open space' juist de plek waar kunstenaars zich thuis lijkten te voelen.¹³

Deel 2: Postseculariteit in de film

Postsecularisme kan begrepen worden, zoals uiteengezet in deel 1, als een bewegen in de 'open space' voorbij de strikte scheiding tussen geloof en ongeloof, religie en atheïsme. In de categorie van 'postseculiere cinema' vallen filmmakers als Carl Theodor Dreyer, Robert Bresson, Ingmar Bergman, Andrei Tarkovski en Krzysztof Kieslowski. En meer recent Terrence Malick en Lars von Trier als exemplarische regisseurs, maar tevens Béla Tarr, Carlos Reygadas en de Gebroeders Dardennes. Het gedeelde kenmerk is dat zij 'postseculier' zijn omdat ze de strikte scheiding tussen 'religiositeit en atheïsme, ofwel geloof en ongeloof, doorbreken. In meerdere of mindere mate zijn de filmmakers zelf weliswaar religieus of atheïstisch: echter altijd in het bewustzijn van de onzekerheid van hun positie. Het is precies deze zelfreflectiviteit die hen 'postseculier' maakt.

In contrast met deze tak van 'postseculiere' filmmakers lijkt echter in het filmtheoretisch discourse tot op heden de filosofische ontwikkeling, die in deel 1 via Taylor en Habermas is geanalyseerd, geen ingang gevonden te hebben.

In de bespreking van de films van bijvoorbeeld de cineast Robert Bresson kon men vaak niet veel meer zeggen dan dat een film 'religieus' was, of juist niet.¹⁴ Echter wat 'religieus' betekende bij Bresson en hoe dit cinematografisch werd uitgewerkt kwam nauwelijks tot niet aan de orde. Dit gelimiteerde film theoretisch discourse werkt ook door op de filmcritici, tot op de dag van vandaag. Zo werd Malick zijn film *The Tree of Life* door een deel van de critici, die in de gangbare categorieën van 'geloof' en 'ongeloof' dachten als 'religieus' weggezet of juist geprezen voor alles – cinematografie, acteurs etc. – behalve de spiritualiteit in de film. Terwijl de film *Melancholia* van Von Trier weer andersom werd gecategoriseerd als 'te nihilistisch', of 'godeloos' en daarin de zelfreflectiviteit op deze atheïstische positie van Von Trier in de bespreking van de film negeren. Zodoende lijkt er een ongemak te zijn bij zowel filmtheoretici als filmcritici wanneer zij te maken krijgen met films die niet eenvoudigweg te classificeren zijn als 'atheïstisch' of 'religieus'. Vanwege deze kritische vaststelling achten

---

¹¹ . 551, Taylor, Charles. *A Secular Age*. 2007, Harvard University Press.

¹² P.549, Taylor, Charles. *A Secular Age*. 2007, Harvard University Press.

¹³ Binnen het 'transcendente frame' in de middeleeuwen – en veelal nog in de vroegmoderne tijd - waren het kunstenaars die voornamelijk via imitatie te werk gingen, zij volgden in hun artistieke taal vaste religieuze symbolen. Echter met de transformatie van de westerse cultuur naar een steeds 'immanenter' wordend 'frame' verloren zij het object van hun kunst: God. Het zijn de romantische kunstenaars die als eerste experimenteerde met een objectloze kunst. In Taylor zijn terminologie ontwikkelde zij een 'subtielere taal' waarmee de kunstenaar iets van de 'antropologische diepte' van het mens-zijn kon articuleren. Het is dit revelatiekarakter van de moderne kunst waar de postseculiere filmmakers als Malick en Von Trier bij aanhaken. Net als de schilder Casper David Friedrich of de componist Ludwig von Beethoven lijken deze filmregisseurs een 'subtielere taal' te exploreren.

¹⁴ Caruana, John & Cauchi, Marc. *What is Postsecular cinema? An Introduction*. 2018, Suny Press.

Caruana en Cauchi het gewenst dat het film theoretisch discourse het filosofisch concept van 'postseculariteit' incorporeert.¹⁵ Zou dit gebeuren dan zou er van de films van makers als Terrence Malick en Lars von Trier, en de andere 'postseculiere cineasten', een genuanceerdere analyse plaats kunnen vinden.

Zowel Malick als Von Trier maken, ondanks hun 'religiositeit' of 'atheïsme' postseculiere cinema. Dit betekent dat zij in navolging van grote cineasten als Tarkovsky, Bergman en Kieslowski in de 'open space' blijven staan. Zo daagt Malick in *The Tree of Life* zowel 'Christenen' met zijn naturalistische evolutiesequentie, als wel 'atheïsten' met zijn spirituele visie op het einde der tijden, uit. Een normatieve categorie als 'religieus' sluit zijn 'postseculiere' religiositeit buiten. En net zo goed is de simpele categorie 'atheïsme' bij *Melancholia* weer niet op zijn plek. Atheïsme hangt samen met het geloof in rationaliteit. Het is juist de machteloosheid van de rationaliteit bij de naderende planeet *Melancholia* die de 'atheïst' uitdaagt tijdens het zien van de film. En net zo goed daagt Von Trier de 'religieuze' kijker uit zich te verhouden tot de eindigheid van deze planeet – zeker met de nu gaande zijnde klimaatcrisis.

Kortom *The Tree of Life* als 'religieus' en *Melancholia* als 'atheïstisch' labelen doet deze films te kort. Een 'postseculier' perspectief, dat de reductionistische categorieën 'religieus' en 'atheïstisch' loslaat kan een 'subtielere taal' ¹⁶ontdekken die de verkenning van de 'open space' door deze cineasten recht doet.

Conclusie

Deze paper vertrok vanuit de opvatting van John Caruana en Mark Cauchi dat de in 2011 uitgekomen films *The Tree of Life* en *Melancholia* gelijkaardig gecategoriseerd kunnen worden als 'postseculier'. Via *A Secular Age* van Taylor is er in deel 1 een begripsbepaling gegeven van deze term. 'Postseculariteit' hangt samen met de opvatting dat de dichotomie tussen enerzijds 'atheïsme' en 'religiositeit' niet meer zinvol is. Dit zijn te rigide categorieën die in een 'post-seculiere tijd' niet meer houdbaar zijn. Habermas opteert, met het oog op de crisis van de moderniteit, voor een nieuwe dialoog tussen de twee. Zodoende beweegt men weg van 'closed-world-structures' zoals het positivisme, naturalisme en het 'New Atheïtism'. Het is een bewegen naar wat Taylor een 'open-world-structure' noemt: een 'open space' waar 'atheïsme' en 'religie' elkaar afwisselen en waar absolute zekerheid niet bestaat.

In deel 2 zijn wij vanuit het begrip 'postseculariteit' naar het kennisdomein van de film overgegaan. En dan specifiek naar de domeinen filmstudies en filmkritiek. Daaruit bleek dat het theoretisch discourse daar nog grotendeels wordt gevoerd vanuit de klassieke dichotomie tussen 'atheïsme' en 'religiositeit'. Dit met de consequenties dat de 'subtielere taal' behorende bij 'postseculariteit' buiten beeld blijft. De filmkritiek op *The Tree of Life* en *Melancholia* ondersteunen deze claim. Zo wordt de *Tree of Life* als 'te religieus' vanuit een 'atheïstisch-frame' weg gezet en *Melancholia* anderzijds 'te atheïstisch' vanuit een meer

---

¹⁵ Caruana, John & Cauchi, Marc. *What is Postsecular cinema? An Introduction*. 2018, Suny Press.

¹⁶ Taylor introduceert dit begrip 'subtielere talen' in hoofdstuk 10 van *A Secular Age*.

'religieus-frame'. Echter er is geen oog voor een subtielere articulatie van een 'postseculiere sensitiviteit' dat de categorieën 'religieus' en 'atheïstisch' doorbreekt. Bekijkt men de films vanuit een 'postseculiere' conceptuele lens dan blijkt de film *The Tree of Life* helemaal niet klassiek 'religieus'; de film toont de natuurlijke evolutie van de *Big Bang* tot aan *Entropie* en probeert daarmee transcendentie en immanentie samen te denken op een manier dat zowel 'gelovigen' als 'ongelovigen uitgedaagd worden. In *Melancholia* wordt het klassieke 'atheïsme' uitgedaagd. De onafwendbaarheid van de inslag van de planeet *Melancholia* op aarde stelt vraagtekens bij de in het klassieke atheïsme geheiligde rationaliteit. Ongeacht de vooruitgang van de wetenschappen heeft in *Melancholia* niets de aarde kunnen beschermen. Alhoewel *The Tree of Life* en *Melancholia* twee uiterste van het spectrum van 'de postseculiere film' zijn met enerzijds de 'draai' naar transcendentie en anderzijds naar immanentie: toch blijken 'iets' gemeen te hebben. Dit 'iets' is de gedeelde 'subtielere taal' die in navolging van Taylor en Habermas als 'postseculier' geduid kan worden. Het zou de filmkritiek en filmstudies ten goede komen wanneer er meer Taylor en Habermas gelezen zou worden.

Bronnen:

Caruana, John & Cauchi, Marc. *What is Postsecular Cinema? An Introduction*. 2018, Suny Press.

Taylor, Charles. *A Secular Age*. 2007, Harvard University Press.

Habermas, Jürgen. *Notes on Post-Secular Society*. 2010, New Perspectives Quarterly.